

TVERDOTA GYÖRGY

Halálfiái-problémák



Egyetemi tanulmányaink során, majd pedig oktatói vagy kutatói pályafutásunk korábbi szakaszaiban örököltünk egy sajátos víziót és értékrendet a XX. század magyar irodalmáról, s ha saját tevékenységünk révén módunk is nyílt egyik-másik ponton ezt a globális képet módosítani, egészében ezt továbbítjuk azoknak a fiatalabb nemzedékeknek, akik tőlünk tanulják modern irodalmunk történetét. Elmaradt – tisztelet a kivételnek – ennek az örökölt, teherbíró képességét nyilvánvalóan elveszített eszmei alapokon nyugvó víziónak a revíziója. Az a körülmény, hogy a kilencvenes évek elején születtek e korszak-látomástól gyökeresen különböző, azzal beszélő viszonyt ki sem alakító új ajánlatok ez évszázados korpusz és folyamatrajz újrendezésére, a problémát legfőljebb azok számára oldotta meg, akik aggálytalanul elfogadták ez új ajánlatokat. Elölünk viszont eltakarta a megoldatlan feladatot, elodázta a szembenézés kényszerű igényét ezzel az örökséggel.

Babits Mihály *Halálfiái* című regényének perújrafelvételét jó lehetőségnek érzem arra, hogy e kötelesség nyomasztó terhének egy részétől megpróbáljak megszabadulni. E feladatvállaláshoz nem lenne szükség kedvező alkalomra, de ha már ez az alkalom önként előállt, akkor egy-két méltányló, elismerő mondattal ki kell rá térnem. A Babits-textológia és filológia fontos eredményének tartom, hogy 2006-ban, az Argumentum kiadónál napvilágot látott – amint a könyv belső címlapján olvassuk – „az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén készült”, a Babits Kutatócsoport, jelesül Szántó Gábor András, Némediné Kiss Adrienn, T. Somogyi Magda által gondozott két kötetes *Halálfiái*. A főszevegeket magába foglaló első és a jegyzeteket tartalmazó második kötet segítségével, kalauzolás nélkül előadásommal időben talán el sem tudtam volna készülni.

Visszakanyarodva a ránk hagyományozott, gondolkodásunkat akaratunk ellenére is kondicionáló koncepcióhoz, ennek első fontos elemét az az előfeltevés képezi, amely szerint a századforduló vagy szűkebben a századelő a második reformkor ideje volt. Az ország modernizációja, iparosodása, urbanizálódása, polgárosodása felgyorsult, s ennek következtében a kultúra területén is kiéleződött a maradiság és a haladás, a retrográd népnemzeti irány és a progresszív nyugatos törekvések közötti küzdelem. A fiatal, pályára lépő tehetségek a haladás táborába álltak, ahol vállvetve vagy rivalizálva, de szövetségben küzdött Ady, Ignotus, Osvát, Bartók, Ferenczi Sándor, Lukács György és Fülep, Babits, Kosztolányi, Kaffka Margit, Szabó Ervin és Juhász Gyula. A lista tetszés szerint kiegészíthető. *A Hét krajcár* és a *Sárárany* megírása révén Móricz is fordulatot hajtott végre, s a népnemzeti idillizmussal szakítva a kritikai szemlélet és a változások elősegítése mellett tört lándzsát. Minden személyi külön útjai dacára Krúdyt, a nagy prózaújítót is bizvást ehhez a táborhoz lehet sorolni.

Sokkal kisebb veszélyt jelentene, ha a mindannyiunkban részleteiben is elevenen élő összkép, amelyet itt néhány elemére történt visszautalással csak jeleztem, teljesen hamis lenne, ámde ez a szellemi örökség féligazságok tömegét tartalmazza. Hát persze, hogy megvolt ez a megosztottság, hát persze, hogy voltak újtó törekvések! Hát persze, hogy a fiatal tehetségek egész tömege állt a progresszió zászlaja alá. Ámde legfőbb ideje, hogy elmondjuk az igazság másik felét is, óvakodva persze az újabb egyoldalúságoktól, ha a jelenleginél hitelesebb képet kívánunk tovább hagyományozni saját múltunknak erről a fontos szakaszáról. A *Halálfiat*i segíthet bennünket tudásunk kiigazításában és elmélyítésében.

Perjúrafelvételről beszéltem a regény kapcsán, ezért sietek elosztatni a félreértéseket. Azokkal értek egyet, akik nem tartják remekműnek a regényt, akik komoly esztétikai fogyatkozásokat mutatnak ki a kompozícióban, az alakábrázolásban, az elbeszéléstechnikában és stílári szinten is. Ezekből a szemrehányásokból egész galériát állíthatnánk össze a baráti Szilasi Vilmostól egészen Kassáig vagy Szabó Dezsőig, s egy részük bizvást komolyan vehető. Sőt, a magam által végzett röntgenvizsgálat alapján újabb, meglehetősen súlyos leletekkel gyarapíthatnám az esztétikai, regénypoétikai kórismét. De nem gyalázni jöttem a *Halálfiat*it, hanem... ha nem is dicsérni, de az őt megillető helyre visszahelyezni.

A regényt a kor irodalmának jelentős teljesítményévé az a mélyre hatoló pillantás, az a következetesen végiggondolt ítélkezés, az a pontos és könyörtelen helyzetfelmérés teszi, amellyel Babits a századelő magyar modernizációját élénk állítja. Ha figyelmünket arra a teljesítményre összpontosítjuk, amelyet a regény ebben a vonatkozásban elért, könnyen átlendülünk a mégoly gyakori, mégoly sokféle és néha komoly narrációs döccenőkhöz. A művet az író igen nagy ambícióval és nagyon sok kínlódás közepette, 1921-től 1927-ig írta. Önnön hivatása, küldetése mérlegének szánta, mint majd élete végén a *Jónást*. Ami lényegi tudást pályája letelt szakaszában összegyűjtött, ebben a műben akarta elmondani. A baráti kritikusok, akik erős túlzással olykor világirodalmi jelentőségű műként ünnepelték a *Halálfiat*it, ítéletüket csakis erre az impozáns életműre alapozhatták, s elegánsan elisiklottak a regény prózapoétikai gikszeri fölé. Kövessük az ő példájukat!

A vaskos művet a kritika a századforduló három nemzedéke krónikájaként, egy család regényeként, a magyar, (Babits kedves szavával) lateiner középosztály hanyatlását bemutató freskóként értékelte. Ez a monumentalizáló megítélés ugyan nem nélkülöz minden alapot, de pontosításra szorul. Mindenek előtt nem egy, hanem két, egymásba fonódó, egymással rokonságban lévő család történetét kapjuk, amelyben a Rác-Sátordy család áll a középpontban, de a Hintáss familia útját is mindvégig követni tudjuk. Ez a kettős családtörténet csak a nagyszámú és epizodikusan felbukkanó mellékszereplő mozgatása révén kelti azt a látszatot, mintha csakugyan két dunántúli vidéki város középrétegeinek freskóját szemlélnénk. Még szembeötlőbb ez a megoldás akkor, amikor a cselekmény Sátordy Imrus egyetemi tanulmányainak helyszínére, Budapestre tevődik át. Babits itt is Sótról és Gádorosról hozott anyaggal dolgozik. Hintáss Gyula nemcsak Rác Nellinek, Imre édesanyjának, hanem a főhősnek a sorsát is végzetesen befolyásolja, azaz Imre rossz útra térítéséhez Babits nem keres újabb szélhámost. Hintáss neje, Erzs is újra meg újra felbukkan a történetben. A házaspár két lánya, Gitta és Noémi is mindig kéznél van, ha a főhős sorsának alakításában fiatal női szerepekre van szüksége a takarékos írónak.

Még különösebb, hogy ha a zsidókérdést, a zsidóság század eleji térnyerését hangsúlyosan ábrázoló regénynek zsidó szereplőket kell előállítania, ezek is, egy-két kivételtől eltekintve, a Schapringer család tagjai. Szinte azt mondhatnánk, hogy a regény nem is kettős, hanem hármass család-történet, ahol a harmadik családot a Schapringer-familia jelenti. Tehát a zsidó regényalakok nagyon is familiárisan, Sótról költöznek föl a fővárosba, s a vidéki városban elejtett szálak itt újra egybefonódnak az Imréével. Azaz, némi túlzással, kamaradarabot látunk, amely történelmi tragédiát imitál.

El kell azonban ismerni, hogy ezzel a módszerrel Babits sikeresen kelti föl az extenzív teljesség illúzióját, még akkor is, ha egyik-másik kritikus túl szűkösnek ítélte ezt a panorámát, amely – úgymond – csupán a lateiner középosztály sorsát követi. Ez a vád nem teljesen igazságos, mert Cenci néni és az egész Rác-familia buzgólkodásának bemutatása betekintést enged a szőlőművelők küzdelmébe peronoszpórával, filoxerával, borkereskedelemmel. Sátorfy Miska vagy Rác Jozsó révén az állami hivatalnoki rétegre nyílik rálátás. Imrus, Gitta és társaik a modern, szabad, bölcsészértelmiség megismerése felé nyitnak kaput. A Schapringernek pedig a kereskedelmi, illetve pénztőke világát hozzák közelebb. Hiányérzetet csak az kelthetne, ha elvárnánk a regénytől, hogy a munkás és a paraszti rétegek ne pusztán periférikusan tünedezzenek föl a regény világában.

A kritika ugyanakkor, a regényt Sátorfy Imrus történeteként értelmezvén, a másik irányban is eljutott a végpontig. A freskó-jellegtől eltekintő, a főhősre irányuló figyelem részint arra hivatkozott, hogy Imrus voltaképpen Babits alakmása, s a regény az író fikatív elemekkel átszótt önletrajza. Részint pedig nagy és jogos hangsúlyt kapott a tárgyias történetmesélés mögül lépten-nyomon felszínre bukkanó közvetlen lírai érdekelttség. A hangsúlynak ezzel az áttételével, még ha önmagában véve egyoldalú is, egyet lehet érteni. Babits elsődleges ambíciója valóban nem valamiféle társadalmi körkép felrajzolása. *A Halálfa*i, a Sátorfy Mihály–Rác Nelli–Hintáss Gyula szerelmi háromszög-regény lekerékítettége és magában megálló volta ellenére is a következő generációhoz tartozó, Miska és Nelli házasságából születő Sátorfy Imrus története. A szerelmi háromszög csak mellékszál vagy inkább előtörténet, amely a főhős színre lépését készíti elő. Imrus pedig a századfordulón kibontakozó magyar modernség képviselője. A regény igazi tétje ennek a modernségnek a levizsgáztatása.

De mi volt a modernség előtt? A kivételes történelmi és kultúrtörténeti műveltséggel felvértezett Babits mintha a regény írása során eltekintene a történetiség tapasztalata által sugallt relativizmus belátásától. A regény cselekménye során bekövetkező hanyatlási folyamat kezdetére két mítikus-archaikus lényt, Dömét és Cenci nénit állítja, két öreg, akiknek vitalitása, kötelességtudata, kibillenthetetlen egyensúlya és eligazodási képessége az egyre kuszább viszonyok között változatlanul fennmaradt, és éles kontrasztot képez az utánuk következő egyre tanácstalanabb, gyengébb vagy lazább erkölcsű nemzedékekkel. Ez a történelmi folytonosságot képviselő testvérpár nincs idealizálva. Főleg Dömét látjuk idejétmúlnak, esendőnek, szertelennek, az öreg Toldi rokonának, de az író felmutatja Cenci néni sziklaszilárd pragmatizmusának, erős akaratának, az öreg hölgy minden tiszteletre méltósága ellenére, a lányai életésélyeire nézve végzetes következményeit is. Mégis, ez a két regényalak, mintha már ezer éve élne ezen a földön, amely ez idő alatt mintha semmi változáson nem ment volna át.

Márpedig az ezer éves állam, a millenáris Magyarország fölött eljárt az idő. Aki a századfordulón ellenállt a változás kényszerének vagy képtelen volt kimozdulni megrögzött helyzetéből, az a hanyatlásnak adta át magát. A romlás tehát Babits szerint magában a történelmi osztály inerciájában rejlik, s az író ebben a vonatkozásban rendíthetetlenül a progresszió pártján marad. A regény első halottjai: Cenci néni férje, Rácz Józsi, idősebb fia, Imre, Döme bácsi fia, Ákos ennek a történelmi tehetetlenségnek az első áldozatai. Az ő sorsuk alakulása igazán nem írható a modernség rovására. A második nemzedék sajátos belső megosztottságot mutat. A fiatalon meghalt Ákos és Imre és a regény számos mellékszereplője a dzsentrisedés tüneteit viselik magukon. Velük Babits viszonylag kevésbé törődik, átengedi őket Móricznak vagy Krúdynek.

Jobban érdekli őt a fiúk generációjának másik és harmadik útja. Mindenek előtt az, amelyre Sátorfy Miska, a bíró lépett. Ha az ősök a negyvennyolcas függetlenségi liberalizmus képviselői, akik még fegyverrel harcoltak a magyar szabadságért, s nem adták föl belső ellenkezésüket a hazára kényszerített kiegyezési rendszerrel szemben, Miska már elfogadja a dualista Monarchia adottságait. Így kénytelen együtt élni a korrupcióval, legitimálni egy rossz gépezetet, egészségesnek elfogadni egy beteges államkonstrukciót, még ha ő személyében a korrektség és lelkiismeretesség mintaképe is. Magatartásában a történelmi osztály számos hagyományos erényét őrzi: tisztességes, lovagias, szavatartó, igazságszerető, amely tulajdonságok összhatásukat tekintve bénultsághoz vezetnek, az idejétmúltság ismérveivé válnak. Unalmassá, korlátolttá, rutinra hagyatkozóvá, az új kihívásokkal szemben fegyvertelenné, ötlettelenné, védekezésre képtelenné teszik ez erények birtoкосát. Ugyanakkor a modernség bizonyos vonásai már feltűnedeznek szellemében. Vallási közönye, sőt, ateizmusa, liberális elvei a pozitívizmus korának jellegzetes képviselőjévé avatják őt. Alakja és sorsa egészében véve a két világ közötti átmenetiség kudarcosságát példázza.

Tragédiájából, úgy látszik, a rimboud-i következtetést vonhatjuk le: Mindenestől modernné kell válni. Ezt a hebehurgya fejest ugrást a modernségbe a nemzedék harmadik arca, Miska ifjúkori barátja, felesége elcsábítója, Hintáss Gyula hajtja végre. Nem véletlen és baljóslatú, hogy a modernség szellemi tartalmai iránt éppen egy, az életstratégiáját rögtönzésre építő, hazárd hajlamú, a szélhámosságtól sem visszariadó, kétes erkölcsű, gyenge jellemű, magát a misztifikáció közegében otthonosan érző ügyvéd tanúsít nyitottságot. Veszedelmes mentalitású ember, akire tapadnak a veszedelmes világnézetek. Démonisága csak azért nem pusztító, mert felületes és gyáva, nem bűnöző, noha szívesen veszi magára ezt a szerepet, csupán csak szédelgő. Ártalma csak Miska tehetetlen tisztességével, Nelli életidegen tétovásával, Imre naiv, hiszékeny lelkesedésével szemben hatékony.

Fennhéjázása, bukása majd elzüllése azt példázza, hogy a modernség bűnben születik, a morális hanyatlás trágyázza a talajt, amelyből virágai kikelnek. A modernség félelmetes program, kockázatokkal jár, könnyen válhat pusztítóvá vagy ártalmassá. Nemcsak az inerciára hagyatkozó középosztályi mentalitást támadja meg, de a normális életvitel mindenféle formáját feldúlja vagy felforgatja. A modernség mégsem a Hintáss-félék privilégiuma. Az ügyvéd csak az első, aki könnyelmű hullámlovasként felül ennek a hullámnak a hátára, s hamar kiderül, hogy ebben a sportban belőle sohasem lehet bajnok. Lánya, Gitta már

sokkal nagyobb eséllyel siklik előre a veszélyes terepen. A modern szellem termékeny táptalajt a harmadik nemzedék lelkületében talál, s itt ezerféle alakot ölt.

Ebből a variációs gazdagságból csak azt a képet emelem ki, amely a regényben a zsidóság modernizáló szerepéről kibontakozik. A kulturális értelemben vett, a szellemi területén kibontakozó modernizációba történő bekapcsolódás a Schapringner családban is nemzedéki kérdés, hiszen ezt a lépést náluk is Dolfika, a harmadik generáció képviselője teszi meg. A döntő különbség azonban az, hogy míg a Hintáss családban az új szellem a család széteséséhez, a férj és az egyik lány lezüllesztéséhez, a feleség kétes értékű feminista kalandjához vezetett, a Rácz-Sátordy családban súlyos belső konfliktusba torkollott, addig a zsidó famíliában nem állt a családi felemelkedés útjába, nem okozott családi feszültségeket, vagy legalábbis nem akkora horderejűeket, mint a keresztény famíliáknál, s a külföldi, nyugatos kulturális minták iránt végeredményben a Schapringerek mindegyike többé-kevésbé, felületesebben vagy mélyebben nyitottnak bizonyult. Családi antagonizmust Imrus szegény családból származó, megszenvedettebb módon modern zsidó barátjánál, Rosenbergnél sem tapasztalt. A fiatalember felismerte ezt a különbséget és saját hozzátartozóit keményen bírálva hangot adott emiatti elégedetlenségének. Meg is kapta érte Imrus a rokonaitól, a regény írója pedig a konzervatív kritikától a filozemita elfogultságért kijáró megrovást.

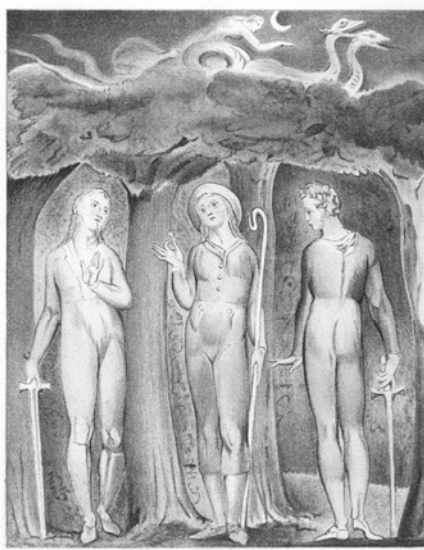
A tévelygő és útját kereső Imrus karaktere a zsidó modernizációval a háttérben még élesebben rajzolódik ki. A pozitivista korlátaival együtt is felvilágosult apai nevelés, az anya nélküli, feszélyezett légkörben történt felnövekedés, a testi-lelki problémáival való magára maradás nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a legifjabb Sátordy elidegenedjen rokonságának mind a dzsentris, mind a hivatalnoki-kispolgári mentalitásától, s az adott körülmények között nagy erővel kifejlődő művelődésigénye folytán szinte kiszolgáltatottjává váljon a kultúrában ragályszerűen terjedő modern szellemnek. A jóhiszemű, tapasztalatlan, újakra szomjas fiatalember a fővárosi közegben hamarosan a modernség balekjává, finomabban szólva Don Quijotójává válik. A bűnben fogant, rontást hozó új eszmék és új ízlés őt is magával rántják. Ahogy a schopenhaueri pesszimizmus, a szocialista vagy éppen nietzscheánus nihilizmus, a Schmitt Jenő Henrik-féle gnoszticizmus, a tolsztojánus egzaltáció, s ezzel együtt a Baudelaire- vagy a Mallarmé-féle irodalmi modernség, Ady Endre vonzása felváltva vonzáskörében tartja szellemét, úgy téveszti meg őt és férkőzik bizalmába a magát a modernség lovagjának kiadó szélhámos Hintáss Gyula.

Vétkes ballépések, a családdal szemben elkövetett, igazolhatatlan inkorrektiségek, súlyos belső meghasonlások, az öngyilkossági kísérletbe torkolló kétségbeesés, ez a gyümölcse Imrus modernista útkeresésének. Ha sem a család, sem az asszimilánsok nem segíthetnek, ha mind a hagyományörzés, mind a modernség tévútnak bizonyult, akkor merre van a kibontakozás útja? A válasz egyfelől egyfajta tragikus és pesszimista tónus eluralkodása a hős és a regényíró gondolkodásán, azaz annak belátása, hogy a magyarság számára nem adódik jó megoldás a dilemmára.

A másik válaszlehetőség érdekében korrigálnunk kell a Cenci néniről festett portrénkat. A család anyagi fennmaradásáért keményen, szinte ridegen küzdő családfő archaikus ősanya-arca a sovány kis öregasszonynak csak az egyik profilja. A filoxera pusztítása után Amerikából új vesszőket hozató, a zsidó borkereskedőkkel alkudozásba fogó, céljai mellett makacsul kitartó asszony pragmatizmusa modern vonás. Modernebb Imrus egzaltációinál

is. A távoli erdélyi határszélre száműzött, önnön egykori, fővárosi infantilis és modoros modernizmusából kiábrándult fiatalemberben a rideg környezetben Cenci igazságának felismerése érlelődik meg: helyt kell állni a családért, menteni, ami menthető, s talpra állni minden kivédhetetlen csapás után. Egy dezillúziókon átesett, kevésbé színes, kevésbé szédítő, a hagyományokkal szemben nem ellenséges, másfajta, tragikus modernség ígérete csírázik ki Imrében a távoli havasok alján.

A modernista kritika, például Németh Andor, felszisszent az ifjú Sátorfy erdővári fordulata olvastán. A mi szempontunkból azonban Ignótus megjegyzése jár a legtöbb tanulsággal, aki kétségbe vonta, hogy Imrus, alias a fiatal Babits Erdővárrott, azaz Fogarason csakugyan eljutott volna-e *éducation sentimentale*-jének erre az állomására, vagy pedig a regény írója a maga húszas évek végi álláspontját vetítette vissza majd két évtizeddel korábbra. Noha Ignótusnak sok igazsága van, amikor ez utóbbi feltevést teszi a magáévá, mi mégis hitelt adunk a babitsi kisebb igazságnak is. Babits és a Nyugat íróinak egy része, beleértve Adyt és Móriczot is, ha a modernségnek egy másik útját nem munkálta is ki a világháború előtt, de valamiféle tragikus, pesszimista, vívódó tónus hatotta át egyre fokozódó erővel műveiket. Ez már nem pályakezdésük diadalmas, hódító esztétizáló modernsége volt, hanem valami olyan mentalitás, amelynek visszaútja nem volt többé a bornírt történelmi középosztályi mentalitáshoz, de amely az iránt a modernség iránt is egyre több kétséget táplált, amelynek győzelemre vitelére vállalkozott. A *Halálfi* számomra a modernizmusnak erről a belső problematizálódásáról hoz hírt.



Quartick's Illustrations, No. 115. Ginger Print 1896
 BOOK-ILLUMINATION: FACSIMILES FROM MSS.
 William Blake's Drawings to Illustrate Milton's *Comus*
 (in the possession of Bernard Quaritch).
 4. The two Brothers passing the night in the wood; the Guardian Spirit as a Shepherd.